

25. Arnou R. Platonisme des Pères, DThC12 / R. Arnou. – 1935. – Col. 2258–2395.
26. Brückner Al. Mitologia slava / Al. Brückner. – Bologna, 1922.
27. Brzezinski Z. The Grand Chessboard / Z. Brzezinski. – Basic Books, 1997 / укр. пер. З. Бжезінський. – Велика шахівниця. – Л. ; Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000.
28. Catechismo della Chiesa Cattolica. – Libreria Editrice Vaticana, 1992.
29. Dizionario critico di teologia Jean-Yves Lacoste, Edizione italiana a cura di Piero Coda Boria-Città Nuova. – Roma, 1998.
30. Dizionario enciclopedico di spiritualita, I, II, III, Città Nuova Editrice. – Roma, 1990.
31. Giovanni Paolo II. Ripartire da Cristo / Giovanni Paolo II. – Roma. – 21.09.2001 in Regno-doc. n. 13, 2002.
32. Ioannes Paulus II. Reconciliatio et paenitentiae / Ioannes Paulus II. – Libreria Editrice Vaticana (2.XII.1984).
33. Ioannes Paulus II. Veritatis splendor / Ioannes Paulus II. – Milano, 1993.
34. Leger L. La mythologie slave / L. Leger. – Parigi, 1901.
35. Lexikon für Theologie und Kirche band 4, “Herder”. – Freiburg ; Basel ; Rom ; Wien, 1995.
36. Maccise C. La spiritualità come stile di vita, in La vita consacrata e la sua missione nella Chiesa e nel mondo. / C. Maccise // IX Assemblea Generale Ordinaria del Sinodo dei vescovi, 2–28 ottobre 1994, Editrice “L’Osservatore Romano”, Città del Vaticano, 1994.
37. Matias Auge. Criteri o decalogo che devono guidare la integrazione tra la spiritualità liturgica e la spiritualità dei consacrati / Matias Auge // <http://liturgia-opus-trinitatis.over-blog.it/216-index.html>.
38. Meyer C. H. Fontes historiae religionis slavicae / C. H. Meyer. – Berlino, 1931.
39. Neunheuser B. Spiritualità liturgica, in Nuovo Dizionario di Liturgia, a cura di Domenico Sartore e Achille M. Triacca, Edizione Paoline / B. Neunheuser. – Torino, 1993.
40. New Catholic Encyclopedia. – San Francisco ; Toronto ; London ; Sydney, 1967.
41. Niederle L. Manuel de l’antiquité slave / L. Niederle. – Praga, 1917, I–II, Parigi, 1923–1926.
42. Ratzinger J. La teologia della liturgia / Joseph Ratzinger // Conferenza in “Notre Dame de Fontgombault”, Francia (22–24 luglio 2001).
43. Spidlik T. La spiritualita dell’oriente cristiano / Tomas Spidlik. – Roma : PIO, 1985.
44. Spiritualita Degli Slavi Orientali in Dizionario Enciclopedico della spiritualità, Città Nuova Editrice. – Roma, 1990.
45. Spiritualita in Dizionario Enciclopedico della spiritualità, Città Nuova Editrice. – Roma, 1990.
46. Trugrančić F. Letteratura medievale degli slavi meridionali (dalle origini al XV secolo) / Franjo Trugrančić. – Grottaferrata, Roma, 1950.
47. William J. The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature Being the Gifford Lectures on Natural Religion Delivered at Edinburgh in 1901–1902 / James William // Издание журнала “Русская Мысль”. – М., 1910.

Статья касается вопроса библейско-литургической духовности христианской и нехристианской в ее украинском контексте с учетом ее прошлого, настоящего и будущего.

Ключевые слова: любовь, духовность, религия, христианство, литургия, глобализация, выбор, ответственность, свобода.

This paper raises the issue of the biblical, liturgical, spirituality both christian and non-christian in the context of the ukrainian reality concerning the past, present, and future.

Keywords: love, spirituality, religion, christianity, liturgy, globalization, choice, responsibility, freedom.

УДК 94 (477.83/.86)

ББК 87.212

Любомир Ілин

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОЇ СФЕРИ СУСПІЛЬСТВА У ГАЛИЧИНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

У статті розкривається основний зміст імперського законодавства Австро-Угорщини, що гарантувало розвиток політичних, соціально-економічних, культурно-освітніх, релігійних і духовних прав українців. Визначається місце та роль греко-католицького духовенства у національно-політичному русі. Виходячи із класифікації духовної сфери суспільства на індивідуальну, колективну, національну та всього суспільства, висвітлено специфічні риси розвитку духовної свідомості галицьких українців.

Ключові слова: Галичина, духовна культура, суспільство, Галицький сейм, українсько-польські відносини, право.

Питання становлення духовної сфери суспільства українців є надзвичайно актуальним і багатограним з точки зору наукового дослідження. Специфічні умови розвитку України, які були визначені так званим “бездержав’ям”, витворили особливу модель суспільно-політичних, правових, морально-культурних і власне духовних взаємин. Можна однозначно стверджувати, що духовна сфера формувалася від початку зародження самої державності, а тому у випадку нашої держави у цьому процесі можна виокремити кілька етапів, які відповідають основним етапам державотворення.

Історико-правовий розвиток Галичини загалом і другої половини XIX ст. зокрема, достатньо широко розкриті сучасною наукою. Разом із тим залишається значна кількість малодосліджених епізодів, які не дозволяють сформувати цілісну картину суспільно-політичного, духовного та культурного розвитку краю. Цілий ряд вітчизняних науковців у галузі права, історії, філософії, соціології та культури розкривають власне бачення процесів національно-культурного й політичного відродження українців Галичини, зародження та еволюцію в них ідей національної та політичної соборності, практичну політичну діяльність у рамках загальноімперських та крайових органів влади. Серед вітчизняних науковців заслуговують на увагу праці О.Аркуші, Р.Голика, М.Мудрого, М.Никифорака, С.Щерби.

Метою нашого дослідження є розкриття правової системи імперії Габсбургів та її вплив на формування духовної свідомості українців Галичини у другій половині XIX ст.

Основний аспект нашого дослідження – це процеси формування духовної сфери суспільства галицьких українців другої половини XIX ст., що зумовлено рядом причин. По-перше, українське населення Галичини, яка перебувала у складі Австро-Угорської імперії, завдяки ряду конституційних актів отримало легальні політичні права, що гарантували їм політичну та культурну рівноправність з іншими народами, зокрема поляками. По-друге, саме Галичина, за словами М.Грушевського, стала так званим “українським П’ємонтом”, звідки поширилися й набули розвитку ідеї національно-культурного і політичного відродження. По-третє, духовна культура українців ґрунтувалася на міцних засадах християнського вчення, зокрема ідеалах греко-католицької церкви, авторитет якої гарантував їй не лише духовні, а й політичні преференції. По-четверте, духовний зміст суспільства українців формувався у постійному ідеологічному протистоянні з поляками, які також, вважаючи край за власну батьківщину, вели боротьбу за досягнення політичної самостійності.

На нашу думку, для повноцінного розкриття об’єкта дослідження необхідно проаналізувати політичний статус Галичини у складі Австро-Угорщини. Так, Королівство Галичини та Лодомерії з Великим князівством Краківським – офіційна назва Галичини у складі імперії Габсбургів, займало площу 78 493 км² з населенням близько 5,5 млн чоловік. Відсталий у соціально-економічному розвитку регіон характеризувався національною строкатістю та різним віросповіданням [6, с.47]. Згідно зі статистичними даними, на межі 60–70-х рр. XIX ст. 45,9% населення були римо-католиками (здебільшого поляки), 45,4% – греко-католиками (як правило, українці), решта – близько 8% – сповідували іудаїзм (євреї). Польське населення становило виразну більшість у західних регіонах провінції, тоді як українське – у східних. Українці проживали головним чином у сільській місцевості, а в містах і містечках домінували поляки та євреї. У Львові 1873 р. мешкало 87 тис. чоловік, з яких 46 тис. належали до римо-католицького, а 12 тис. – до греко-католицького віросповідання [6, с.47].

Таким чином, визначальний вплив на політичне становище Галичини мала національна структура, яка також була основним каталізатором суспільно-політичного руху другої половини XIX ст.

Що стосується політико-правового статусу Галичини, то він регламентувався юридичними нормами Австрійської імперії, які під впливом зовнішньополітичних чин-

ників трансформувалися від централізму до федералізму. Цілий комплекс внутрішніх і зовнішніх чинників ознаменувався утворенням 1867 року дуалістичної Австро-Угорської імперії, яка базувалася на основі конституційного права.

Загалом процес політичних змін в імперії Габсбургів був досить довготривалим, його початок сягає останніх десятиліть XVIII ст., коли країна вступила в епоху освіченого абсолютизму. Середина XIX ст. стала часом глибоких процесів політичної трансформації, коли під впливом сукупності внутрішніх і зовнішніх чинників на початку 1860-х рр. було прийнято кілька нормативно-правових актів, що отримали статус конституційних. Так, 20 жовтня 1860 р. був проголошений “Імперський диплом для регулювання внутрішніх відносин конституційної монархії”, що одержав назву “Жовтневого диплома”. Згідно із цим законом, проголошувалося встановлення в імперії конституційного ладу, скликання парламенту та провінційних сеймів, основні повноваження яких зводилися до “права приймати чи ліквідувати закони тільки за участі Імператора чи Імперської ради” [13]. “Жовтневий диплом” був своєрідним компромісом між федералістськими та централістськими тенденціями, поєднанням середньовічних засад “представництва інтересів” з новими ліберально-демократичними ідеями [12, s.26]. Черговим етапом реформування системи парламентаризму стало опублікування газетою “Wiener Zeitung” 26 лютого 1861 р. тексту нового “Лютневого патенту” та 46 додатків до нього [8, с.29]. “Лютневий патент” значно розширив повноваження двопалатного рейхсрату, чітко визначив межі законодавчої ініціативи сеймів, порядок організації їхньої роботи та регламенту засідань, виборчої системи. Друга стаття “Лютневого патенту” вказувала на бажання імператора відновити для королівств, князівств та герцогств імперії колишні конституції, якщо їх положення не виходили за рамки чинного законодавства [14].

Підсумовуючи суспільно-політичне й національне становище Галичини, варто зауважити, що у другій половині XIX ст. тут виникла специфічна модель міжнаціональних взаємин між українцями й поляками, двома народами, що одночасно боролися за свої національно-політичні права, часто нехтуючи правами іншого народу, або й повністю їх заперечуючи. Як влучно зауважив із цього приводу відомий львівський дослідник М.Мудрий, етнополітичний розвиток Галичини кінця XVIII – початку XX ст. виражався яскравою регіональною специфікою, що випливало з існуючого тут конституційного устрою та ідей парламентаризму [5, с.465]. Автономний статус Галичини був основним чинником специфічної етнополітичної ситуації в краї. Це було безпосереднім наслідком імперської політики середини XIX ст., яка українсько-польське протистояння використовувала як засіб до стабілізації крайової політики та стримування ідей федералізму. Конституційні реформи імперії Габсбургів 1861 р. поклали початок формуванню нової моделі міжнаціональних взаємин, які зі створенням Крайових сеймів отримали легальне правове підґрунтя.

Що стосується поняття “духовна сфера суспільства”, то воно надзвичайно багатогранне. С.П.Щерба до духовної сфери суспільства відносить весь світ ідеального: сукупність різних знань, ідей, ідеали, принципи, типи світогляду, твори мистецтва, освіти, виховання, їх відображення у свідомості й поведінці людей, різні взаємини, заклади (музеї, театри, галереї та інші організації, інститути та інституції) тощо [9, с.113]. Варто також погодитися з думкою дослідника про те, що ця сфера підноситься над економічним і соціально-політичним життям, є досить віддаленою від матеріального життя й знає його впливу в опосередкованому вигляді. Дещо ближчий їй зв’язок з політичними явищами та процесами. Вона має відносну самостійність, у ній постійно проявляється творчий потенціал духу, суспільної свідомості зокрема [9, с.113].

У нашому дослідженні ми будемо розглядати духовну сферу суспільства відповідно до суб’єктів її вираження: індивідуальну; колективну (групову); класову; національ-

ну; усього суспільства [9, с.114]. Для Галичини ця класифікація абсолютно забезпечує розкриття всієї системи суспільно-політичних відносин та їх духовної сфери.

Правові засади формування індивідуальної сфери суспільства були закладені в ході загальноєвропейської революції “Весни народів” 1848–1849 рр. Безпосереднім наслідком революції стало скасування кріпосної залежності селянства, що відбулося 15 квітня 1848 р. Отримання особистої свободи для галицького селянства дало можливість поширити ідеї національно-культурного відродження й на село. Більше того, у прийняттю 21 грудня 1867 р. конституційному Законі про загальні права громадян у ст. 1 зазначалося, що всі народності імперії, представлені в рейхсраті, є австрійськими громадянами, а відповідно до ст. 2 вони є рівними перед законом [3].

Для галицьких українців особливо актуальними були норми Конституції, задекларовані у ст. 14 і 19, які відповідно гарантували усім народам імперії свободу совісті та рівності всіх народів. Свобода віросповідання ще більше укріпила авторитет греко-католицької церкви й духовенства, яке, будучи одночасно найосвіченішою верствою суспільства середини ХІХ ст., узяло на себе роль політичного провідника. Перший пункт ст. 19, окрім расової та національної рівності громадян, гарантував вільний розвиток національних мов і їх застосування у владному процесі на місцях. Цей припис став визначальним стимулом для галицьких українців, оскільки гарантував рівність і свободу таких головних ідентифікуючих, як народність ознак – особистість, мова, релігія.

Розкриваючи сутність колективної (групової) соціальної свідомості галицького українства, можемо її зіставити з класовою, оскільки відповідно до соціальної (класової) належності близько 90% українства в середині ХІХ ст. належали до категорії селянства. Відсоток міщанства був надзвичайно низьким. Таке співвідношення відображалося і на рівні освіченості населення. Духовенство та дрібна сільська інтелігенція (педагогічна, вчительська) були єдиними представниками громадян з освітою, знанням мов, а відповідно і законодавства.

Сільське духовенство в духовному сенсі, окрім виконання своїх безпосередніх ідеологічних (релігійних) зобов'язань, виконувало роль провідника міського життя та культури на селі. Варто погодитися з думкою Р.Голика про те, що будинки сільських священиків, певною мірою сільські школи та панські двори були одним з основних фрагментів міста в галицькому селі. Їх також чітко відокремлювали від решти села: тут панувала міська матеріальна культура, сюди приїжджали пани з міста тощо [2].

З початком ери конституціоналізму та створення Крайових сеймів, саме духовенство брало активну участь у політичному житті краю. Так, наприклад, під час третьої каденції Галицького сейму 1870–1876 рр. духовенство становило 54% сеймової репрезентації русинів, селянство – 32%, 14% складали представники світської інтелігенції (усього українцям удалося обрати до сейму 35 депутатів). Соціальна належність мала безпосередній вплив на діяльність руських послів. Духовенство, що відзначалося консервативністю поглядів, не було зацікавлене обговорювати економічні питання, що можна було пояснити також браком компетенції. Однак протягом 1870–1876 рр. окремі представники духовенства, передусім Т.Павликов, Г.Шашкевич, А.Петрушевич, І.Озаркевич, О.Заклинський і С.Качала, відзначалися неабиякою ерудованістю в політичних справах. Окремі з послів запам'ятались активною політичною діяльністю, постійно відвідували засідання й брали участь в обговоренні дискусійних питань. Інші займали більш пасивну позицію, просто підписували внески чи постанови, які попередньо були узгоджені на засіданні “Руського клубу”.

Загалом соціальна свідомість здійснювала глибокий ідеологічний тиск на українців Галичини. Культурна й духовна різниця між містом і селом позначалася на ментальності й духовності населення. Як зазначає Р.Голик, “на індивідуальному рівні різницю між містом та селом галичани відчували дуже чітко, навіть різко. Так, вихідців із сіл і навіть

малих містечок великі міста – такі, як Львів, – приголомшували розмірами, архітектурою, кількістю населення й темпом життя. Адаптація селян до урбаністичного середовища ХІХ – першої половини ХХ ст. для багатьох із них була культурним шоком. Вони звикли до іншої матеріальної культури, іншого мовного оточення, інших принципів спілкування, зрештою, одягалися в інше вбрання, як міщани. Ті ж бачили у селах яскравий приклад галицької бідності, технологічної та навіть інтелектуальної відсталості тощо” [2].

Наступна, національна складова духовної сфери суспільства, у другій половині ХІХ ст. була визначальною для галицького українства. Попри гарантування Конституцією національних, культурних і релігійних прав, їх дотримання на практиці не завжди відповідали нормі закону.

Однак у розв’язанні національного питання серед самих українців не було однозначної позиції. Це пояснюється поділом суспільства на прихильників русофільської (москвофільської) і народовської течій, які не лише по-різному вбачали розв’язання національної проблеми, більше того, у них було своєрідне бачення самого поняття національного. Спільним у них було те, що основною метою своєї політичної діяльності вважали вимогу поділу Галичини на Східну – українську і Західну – польську, що вперше була сформульована під час революції 1848 р. Однак більшість ініційованих русинами постанов у Сеймі не отримала підтримки. За цих умов “Руська рада” (створена 1870 р. русофільська політична організація) адресувала імператору численні петиції та інтерпеляції, у яких акцентувалась увага на дискримінаціях галицьких русинів польськими магнатами та адміністрацією.

Декларуючи повну ліберальність і дотримання конституційних норм, в одному з подібних звернень від 21 березня 1871 р. члени “Руської ради” вимагали, щоб параграф 19 закону “Про основні права громадян”, який був складовою Австрійської конституції від 21 грудня 1861 р., “... не був, як досі, мертвою буквою, але, щоб по справедливості і чіткій точності у виконання приведеній” [10, арк.1]. Цей параграф регулював мовно-національні взаємини. Позицію русофілів у 70-х рр. ХІХ ст. можна простежити на прикладі меморіалу митрополита Йосифа Сембратовича, адресованого “членам «Руської ради»”. У зверненні, зокрема, зазначалося, що “передану нам предками нашими вірність до Австрії і її августійшої династії маємо як до тепер, так і надалі совісно зберігати...” [11, арк.1].

Натомість народовці, що представляли молодше покоління галицько-української інтелігенції, національне питання розуміли в контексті польсько-московської боротьби, а майбутнє Галичини вбачали у створеній у рамках Австрійської імперії слов’янській федерації [7, с.68]. У Сеймі вирішення національного питання вони розглядали крізь призму досягнення міжнародного порозуміння, усвідомлюючи домінування польського руху. Останній також не був внутрішньо єдиним, кожен з його напрямків мав власну концепцію, спільним у якій було підпорядкування національного руху галицьких русинів польським інтересам [7, с.72]. Показово, що частина поляків для отримання підтримки українців під час реалізації ідеї розширення національних автономних прав Галичини були готові йти на певні поступки у вирішенні національного питання.

Характеризуючи духовну сферу всього українського суспільства Галичини другої половини ХІХ ст., необхідно наголосити, що вона була поєднанням суперечливих тенденцій, що відбувалися в середовищі національного політикуму, оскільки саме тоді зародилася й набула розвитку дилема вибору між Сходом і Заходом. Русофіли та народовці бачили різні вектори руху українства, перші закономірно в бік російської імперії, другі – автономію у складі європейської Австро-Угорщини. Протистояння Сходу і Заходу для українців проявилось також у так званих “азбучних війнах”, що мали на меті визначити подальшу долю українського письма, а вірніше, його буквеного відображення через кирилицю і латинку.

У суперечностях за мову й письмо неабияку роль відіграло знову ж таки духовенство. Як зауважує М.Мудрий, “інстинкт самозбереження підказував тогочасній галицько-руській інтелігенції з числа священнослужителів, що треба робити наголос на традиційних цінностях, уникати будь-яких експериментів. Після нетривалих вагань було розгорнуто кампанію звинувачень усіх прихильників латинської графіки в зрадництві” [4]. Одночасно автор наводить аргументи щодо об’єктивного оцінювання греко-католицької церкви та її духовенства у становленні духовної сфери суспільства. Виступаючи організатором політичних, культурно-освітніх, економічних товариств, покликаних розвивати національний рух, духовенство поєднувало у своїх поглядах “консервативний, монархічний світогляд та псевдо-аристократичні претензії переважної більшості греко-католицького духовенства” [4]. Претензії ці стосувалися насамперед матеріальних цінностей, основною з яких була земля, а добровільна відмова від неї зовсім не вабила церкву.

Характеризуючи духовну сферу галицького суспільства у комплексі, слушно зауважив О.Аркуша, що конституційні перетворення імперії Габсбургів відкрили простір громадській активності. “Швидко з’ясувалося, що українці не матимуть впливу на органи влади в Галичині, де австрійських чиновників замінили польські політики. Тоді досить популярною стала ідея творення “автономії народного життя”, котру розглядали як альтернативу і виклик “польській галицькій автономії”. Ця ідея передбачала розвиток громадянського суспільства та його самоорганізацію так, аби створити власний світ, незалежний від влади і паралельний до її структур” [1].

Таким чином, правові підстави формування духовної сфери суспільства у Галичині у другій половині XIX ст. були закладені внаслідок конституційних перетворень в імперії Габсбургів. Конституція від 21 грудня 1867 р. гарантувала широкий спектр політичних, національних, культурних та релігійних прав і свобод. Основним виразником духовної сфери українського суспільства у Галичині виступала Греко-католицька церква й духовенство, що взяло на себе не лише моральний, але й політичний провід.

Специфічною умовою суспільно-політичного розвитку Галичини другої половини XIX була міжнаціональна ситуація, оскільки у краї паралельно проживали дві народності – українці та поляки, кожна з яких вела боротьбу за розширення національних прав.

1. Аркуша О. Г. Межі безвідповідальності [Електронний ресурс] / О. Г. Аркуша. – Режим доступу : http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?mezhi_bezvidpovidalnosti&objectId=1245284.
2. Голик Р. Галичина: країна міст, країна сіл? [Електронний ресурс] / Р. Голик. – Режим доступу : http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?galichina_krayina_mist_krayina_sil&objectId=1241374.
3. Конституційний закон про загальні права громадян королівств і земель, представлених в рейхсраті 1867 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://constituanta.blogspot.com/2011/08/1867.html>.
4. Мудрий М. М. Європа по-українськи: зі світу уявлень галицьких русинів XIX століття [Електронний ресурс] / М. М. Мудрий. – Режим доступу : http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?yevropa_poukrayinski_zi_svitu_ujavlen_galitskih_rusiniv_hih_stolittya&objectId=1237952.
5. Мудрий М. Національно-політичні орієнтації в українському суспільстві Галичини австрійського періоду у висвітленні сучасної історіографії / Мудрий М. // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 37, ч. 1 / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2002. – С. 465–500.
6. Мудрий М. Проблема автономії Галичини в діяльності Галицького Крайового сейму (кінець 60-х – початок 70-х років XIX ст.) / Мудрий М. // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 3. – Л., 1995. – 47–56 с.
7. Мудрий М. Спроби українсько-польського порозуміння в Галичині (60–70-ті роки XIX ст.) / Мудрий М. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. наук. пр. Вип. 3–4 / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича ; відп. ред. Ю. Сливка. – Л., 1997. – С. 58–117.
8. Никифорак М. В. Розвиток правових основ австрійського парламентаризму у 1859–1918 рр. / М. Никифорак // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. пр. Вип. 105 : Правознавство. – Чернівці : Рута, 2001. – С. 29–33.
9. Філософія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. П. Щерба, В. К. Щедрін, О. А. Заглада ; за заг. ред. С. П. Щерби. – К. : МАУП, 2004. – 216 с.